

FLOW ÁLLAPOT – SZÁRMAZÁS – HAGYOMÁNY
Egy roma/cigány zenészek körében végzett kutatás eredményei

[DOI 10.35402/kek.2022.4.9](https://doi.org/10.35402/kek.2022.4.9)

Absztrakt

A tanulmány a 2021-ben megrendezésre kerülő HuCER – Hungarian Conference of Educational Research – konferencián előadott (Németh-Czirok 2021) konferencia-előadás anyagát közli. A tanulmány a szerző roma/cigány származású zenészek körében megélt flow-t feltáró kutatásának eredményeit közli. A kutatás célja feltárni, megélik-e a roma/cigány származású zenészek a Csíkszentmihályi Mihály (1975) által felfedezett flow-t, valamint az, hogy mi motiválja őket: a flow, a családi hagyományok követése, vagy a jobb életkörülmények lehetősége. Az online kérdőíves kutatás mintavételi eljárása a maximális stratégia mentén lett kidolgozva (Sántha 2006), kizárólag roma/cigány származású zenészek töltötték ki a kérdőívet. Felmérésre került a flow, a zenélés életkörülményekre való hatása, a származás, a családi háttér, zenei hagyományok, és a család támogató szerepének jelenléte, fontossága (Németh-Czirok 2021. In Juhász – Kattein – Pornói szerk., 280).

Kulcsszavak: Flow élmény, roma/cigány zene, zenészivartás, autotelikus.

Abstract

The study is based on my conference presentation at the HuCER – Hungarian Conference Of Educational Research – conference in 2021 (Németh-Czirok 2021). The study presents the results of the author's research exploring flow among musicians of Roma/Gypsy origin. The aim of the research is to find out whether musicians of roma/gypsy origin experience the flow discovered by Mihály Csíkszentmihályi (1975) and what motivates them: flow experience, following family traditions or the possibility of better living conditions. The sampling procedure of the online questionnaire research was developed along the lines of the maximum strategy (Sántha, 2006), only musicians of roma/gypsy origin filled out the questionnaire. In this research the followings have been assessed: the flow experience, the impact of music making on

the living conditions, the origin, the amily background, the musical traditions, and the presence and importance of the supportive role of the family. (Németh-Czirok 2021, in Juhász – Kattein – Pornói Eds. 280).

Keywords: Flow experience, gipsy music, musician, autotelic.

Bevezetés

Tanulmányom első részében tisztázom a fogalmi kereteket, vagyis mit értünk cigány/roma származás alatt, milyen kitételek alapján határozhatjuk meg a származást, mi tekinthető helyes megnevezésnek – cigány/roma, roma vagy cigány. Tisztázom a roma/cigányzene eredetét, továbbá azt, kik tekinthetőek roma/cigányzenészeknek, milyen műfaji besorolások léteznek, pontosabban léteztek és léteznek napjainkban. A fogalmi keretek tisztázásának következő részében a flow élményt definiálok, és bevezetem az olvasót a flow elemeibe. Az ezt követő részben röviden ismertetem a flow és a zene kapcsolatát, mivel tanulmányomban a roma/cigányzenészek által megélt flow-t feltáró kutatási eredményeim kerülnek bemutatásra. Az ezt követő fejezetben ismertetem a kutatás menetét. A kérdőív első részében a származás, a hagyományok, a zenélés–mobilitás kérdéskörét vizsgálom, ebből következőleg a flow eredmények előtt az erre vonatkozó kérdéseket és eredményeket mutatom be. Az eredmények ismertetésénél a kérdőívből származó idézeteket szó szerint idézve közlöm, így az esetleges helyesírási hibák oka a szó szerinti idézésből ered. A következő fejezetben térek ki a flow-állapotot felmérő kérdések, és az azokra kapott eredmények ismertetésére. Végül egy rövid konklúziót vonok le arra vonatkozóan, hogy átélük-e a roma/cigány származású zenészek a flow-t, valamint, hogy mi okból választják a roma/cigány származásúak a zenészivartást: a flow átéléseért, a mobilitás lehetőségéért vagy esetleg mindkettőért.

Fogalmi keretek, szakirodalmi áttekintés

Cigány/roma zenészek

Cigány/roma származás

A cigány szó a német „zigeuner” szóból származik. A rendszerváltás után, az 1993. évi LXXVII. törvényben¹ ismerték el etnikai közösségként a romákat/cigány származásúakat Magyarországon, ezáltal kezdték el támogatni kultúrájuk megőrzésére irányuló tevékenységeiket (Kállai in Orsós szerk. 2015:19-47). A „roma” kifejezés egy 1971-ben elfogadott konszenzus (Első Roma Kongresszus, 1971, London) alapján vált elfogadottá. A cigány kifejezés azért szükséges, mert nem minden cigány (pl. beás csoport) vallja magát romának. Az előbbieket összefoglalva: ha nem csak egy-egy csoportjukról beszélünk a roma/cigány szóhasználat a megfelelő, teljes körű megnevezés.

Kik tekinthetők roma/cigánynak? Két variáns létezik a származás megítélésére. Az első a roma/cigány származást a külső környezet ítéletére bízva, vagyis: kit ítélt a környezete cigány/roma származásúnak. Erre a megítélésre támaszkodik például az 1971-ben, Kemény István nevével fémjelzett szociológiai kutatás. A másik módszer önbevallás alapján, „ki minek vallja magát származás szerint” közelíti meg a származás kérdéskörét (Cserti Csapó in Orsós szerk. 2015:79-116).

Cigány/roma zene

A cigány szó pejoratív szóként használata feltételezhetően Mária Terézia intézkedéseivel köthető, aki megtiltotta a cigány szó használatát, helyette az újparaszt, újmagyar kifejezést tette kötelezővé, korlátokat állított cigányok házasságkötése elé, gyerekeiket polgári/paraszt családba küldte. Eltiltotta őket a lókereskedéstől, megszüntette a vajdák intézményét. Ez intézkedéseket II. József folytatta, 1873-ban betiltotta a cigány nyelvek használatát. Ezek az uralkodók számára sikeresnek bizonyultak, az ekkor már itt élő cigányok nyelvüket, kultúrájukat „elfelejtették”. Ám a nemzeti újjáéledések korában, a verbunkos zenei stílus irányzat megjelenésével a cigány kultúra, azon belül a zenei hagyományok új lendületet hoztak, a zenész cigányok száma rendkívül megnőtt (Kállai in Orsós szerk. 2015:19-47).

Kik tekinthetők cigány/roma zenészeknek? A fogalom tisztázása előtt a magyarországi cigányzene fogalmát tisztázom. Kialakulásában fontos szerepet töltött be a 18. században megjelenő verbunkos stílus. A stílust a más származásúak túl „alantasnak” találták. A cigányoknak/romáknak megtetszett, hangszereket kerestek, maguktól, autodidakta módon elsajátították a stílus műveléséhez és a hangszereken való játékhoz szükséges tudást. Ez annyira jól sikerült, hogy a század végére a zenészhivatás vált a legrangosabb hivatássá köreikben, Európa-szerre pedig – tévesen – a cigányzenét tekintették magyar zenének, mivel szinte kizárólag ők voltak az előbb említett zenei stílus előadói (Kállai 2018). Alapvetően azonban cigányzene fogalma alatt a cigányok által, sajátos stílusban, úgynevezett cigányzenekarral, főként szórakoztatás céljából előadott műveket értjük (Kállai 2018). A cigányzenekar az alábbi hangszerekből áll: hegedű (prím, másodprím, kontra), brácsa, nagybőgő, cimbalom, klarinét. A zenekarokra jellemző, hogy többféle stílusba tartozó műveket is el tudnak játszani, nem határolódnak szigorúan egy stílushoz. „Az igazi cigányzenész csapat mindent el tud játszani, szalonzenét is (ebhez csak a cimbalom helyett kell zongorát használni), sramli-zenét is, mivel a muzsikuskok többsége tud tangóharmonikán, gitáron is játszani” (Szirmai in Forray 2007:13). Felmerül a kérdés: kiket tekintünk cigányzenészeknek? Elsősorban a cigány/roma származású zenészeket. Míg korábban a cigány/roma származásúak szinte kizárólag a cigányzenekarban alkalmazott hangszereken játszottak, ma már ez nincs így. Ennek okán zenei műfaj szerint a következő csoportokba sorolhatjuk a cigány/roma zenészeket (Kállai 2018).

Hagyományos cigányzenészek

Hagyományörző együttesekben játszó zenészek
Klasszikus zenészek (Komolyzenei képzettséggel rendelkeznek)

Szórakoztató zenészek (tánczenészek, jazzmuzsikuskok, pl. gipsy jazz, popzenészek, mulatós zenészek).

Flow áramlatélmény fogalomhasználat

Magyarországon a legelterjedtebb fogalomhasználat a „flow áramlatélmény” kifejezés használata. A szóismétlés elkerülése okán e fogalomhasználat mellett a „flow”, „áramlatélmény”, „flow élmény” kifejezéseket is használni fogom. Jelentésükben nincs különbség.

¹ https://www.ksh.hu/nepszamlalas/docs/jog/1993_evi_lxxvii_tv.pdf (Letöltés: 2022.08.09.)

Flow áramlatélmény

A flow szó jelentése: áramlat. A flow áramlatélményt átélő emberek úgy írták le a tevékenység közben fellépő érzést, mintha nem létezne más számukra, csakis a tevékenység, ami magával ragadja őket. Figyelmüket leköti az adott tevékenység, nem létezik más számukra, nem érzékelik az idő múlását, a tevékenységet akkor is végzik, ha más emberek által kevésnek vélt külső motiváció van jelen, például alacsony az egyén fizetése. Ennek oka: a tevékenység önjutalmazó jellege, vagyis: a tevékenység vége után megelégedettséget, örömet éreznek, ami kellő motivációt biztosít számukra. Összegzőképpen: a tevékenységet magáért a tevékenységért végzik (Csíkszentmihályi 1975, 1997). Ezt a megelégedettséggel járó érzést autotelikus élménynek nevezte el Csíkszentmihályi, amely a görög „autotelosz” szóból ered, jelentése: öncélú. (Csíkszentmihályi 1975, 1997). A flow elemei a következők:

- I. Felkészültséget kívánó feladat – kihívás-képesség egyensúlya
- II. Világos célok + folyamatos visszacsatolás
- III. Figyelem összpontosítása a cselekvésre
- IV. Feladatra való összpontosítás
- V. Belső kontroll – tudat uralma – feladat felletti kontroll érzete. (A külső tényezőket ki tudja zárni.)
- VI. Éntudat elvesztése – feladatba való teljes belemerülés
- VII. Idő átalakulása – idő érzet csökkenése
- VIII. Autotelikus élmény.

Flow és zene kapcsolata

Csíkszentmihályi (1997) a flow és zene kapcsolatát a zene befogadása területén vizsgálta. Arra kereste a választ, hogy mikor kerül magasabb szinten a zenét hallgató személy flow állapotba: abban az esetben, ha otthon hallgat zenét felvételtől, vagy abban az esetben, ha élőben, a művészt látva – hallva hallgatja a zenét. Az eredmények szerint az utóbbi eredményez nagyobb mértékű flow-t. „A zene rendezett audióvisuális információ, amely segít rendszert teremteni a hozzá forduló elmében, csökkenti a pszichikai entrópiát, vagyis a tudatzavar mértékét, ami akkor jelenik meg, ha a rendezetlen információ ellentétbe kerül a céljainkkal. A zenehallgatás elhesegeti az unalmat és a szorongást és ha komolyan odafigyelünk rá, áramlatélményt is előidézhet” (Csíkszentmihályi 1997:73).

A kutatás menete

A kutatásban roma/cigány származású, több műfaji (klasszikus, könnyű zene) besorolású zenész vett részt. A zenészek felkeresése és a kérdőív kitöltése 2020. decemberében, online módon történt. A kérdőív kitöltésére felkért alanyok kiválasztása a „kit ítélnék annak” módszerrel történt. A kitöltésre a leggyakrabban használt közösségi felületen lettek felkérve az alanyok, ismerősi körből. A kutatás menetéről, etikai szabályairól a kitöltők a megfelelő tájékoztatást kapták.

A kutatás célja

A kutatás célja felmérni, milyen mértékben élnek meg flow áramlatélményt a roma/cigány zenészek. A kutatás továbbá felméri, milyen szerepet tölt be a származás, a hagyományok, a külső javak, jobb anyagi körülmények megteremtése.

Kutatói kérdések – kérdőív bemutatása

A kérdőívet 34 fő töltötte ki, ebből 18 férfi és 16 nő. A kitöltők többsége (23 fő) rendelkezik zenész felmenőkkel, így a családi hagyományozódás kérdéskörének felmérése indokolt és valid volt.

Származás, hagyomány, életkörülmények kérdésköre

A kitöltők többsége (25 fő) úgy véli, a zenélésnek köszönhetően jobb életkörülmények között él, mint a nem zenész roma/cigány származásúak többsége. A többség a családja hatására választotta a zenés hivatást. (Lásd: ábra 1.), büszke a roma/cigány származására (Lásd ábra 2).

Első zenei emlékként családi eseményeket említenek, pl.: apuka, ritkább esetben anyuka zenélése, családi mulatságokon való zenélés. „Tizenhat évesen egy falusi lakodalom volt az első alkalom, hogy mint muzsikusz szerepelhettem. Azóta már egy nemzetközi hajós társaságnál dolgozok több éve mint zongorista”; Zeneiskolai emlékeket is írt néhány kitöltő, pl.: „Első vizsga előadásom után a tanárnő azt mondta, hogy színpadra termettem. A koncerten jobban teljesítettem, mint az órákon”; „Ami maradandó volt: zeneiskolai felvételi, ahol nagy tapsot kaptam, mert már akkor ismertem a kottát és el is játszottam egy

darabot”. A kitöltők többsége (28 fő) úgy véli, a véreben van a zene. A zenei pályájuk indulását sokan a családdhoz kötik: „Édesapám inspirált a zenére de azt hiszem ez benne volt a véremben már születéskor. Édesapám OSZK tag volt és kiváló gitáros és vérbeli muzsikus a mai napig. Kiseb zebekarokban kezdtem ez azthiszem a minden stílusban kipróbáltam magam az évek során”, „Szinte születésemtől fogva. A zene körbe vett mindig és mindenhol. Nem volt kérdés, hogy zenét tanuljak. És ez ugyanígy lesz a gyerekeimmel és az unokáimmal is. Ez sosem szakad meg”, „6/7 éves koromban, kijelenttem a szüleimnek, hogy én is zenész szeretnék lenni”. Sokaknál a zenetanulás már a családban megkezdődött, de többen említették a zeneiskolai képzés fontosságát is: „Az otthoni példa

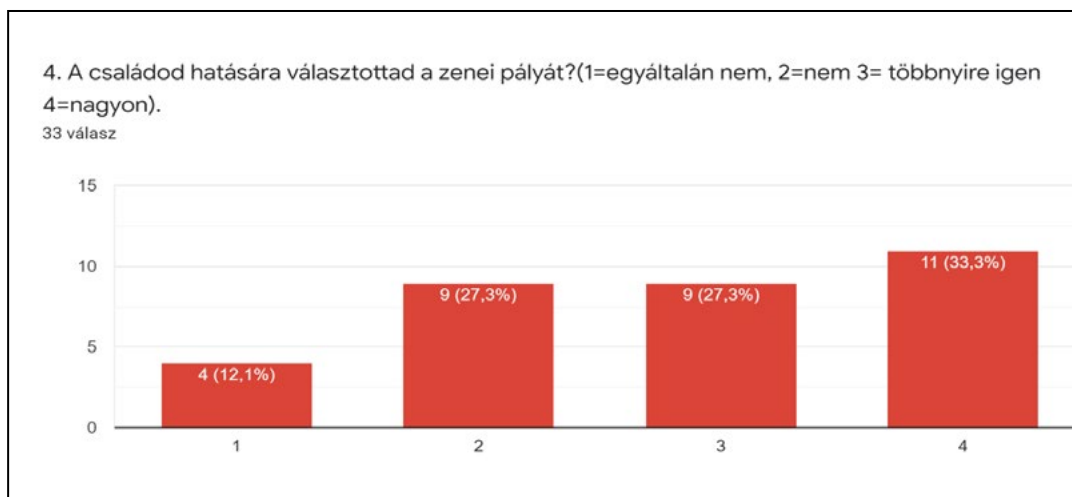
mellett sokat jelentet a zeneiskolai képzés és minta”, „Elszánt voltam affele, a zenesulis élmények által”.

A zenész hivatás választását a legtöbb kitöltő családjá támogatta, csupán egyetlen kitöltő számolt be a családi támogatás hiányáról.

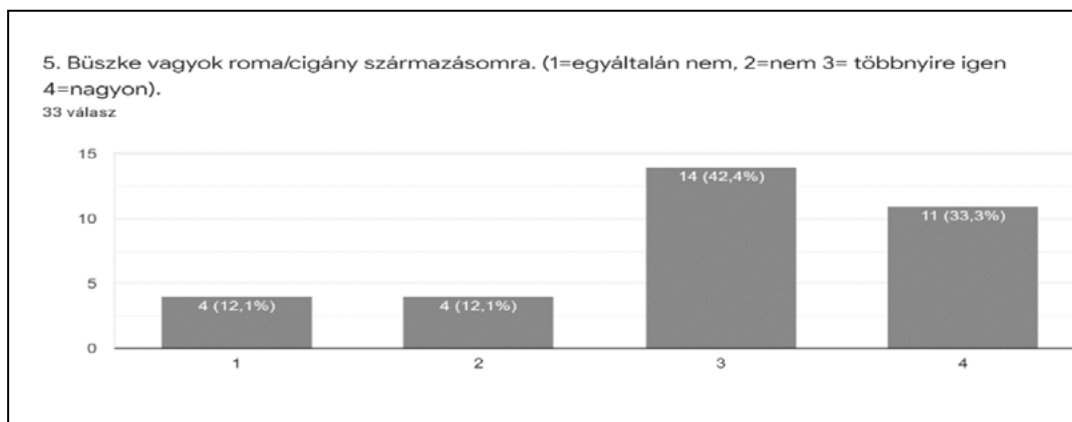
A zenei pálya választása négy skálás likert skálával történt (lásd Ábra 1.). Az eredményekből arra következtettek, hogy a család hatása meghatározó, ám az egyén szerepe is kimagasló. Az eredményekből nem vonható le az a következtetés, hogy a kitöltők többsége a család hatására választotta a zenei pályát.

A kitöltők többsége (Lásd Ábra 2.) büszke roma/cigány származására. 4 fő kitöltő választotta az „egyáltalán nem”, illetve 4 fő kitöltő a „nem” lehetőséget.

Ábra 1.: Családi indíttatás – Család szerepe

Ábra 2.: Származás

Flow áramlatélmény: kérdések, eredmények

A flow felmérése a III. és IV. elem kivételével (lásd: 15. kérdés, Ábra 3.) 11 ítemes, 4 skálás Flow Állapot Kérdőív mérőeszközzel történt. A kutatásban felmérésre került a flow mind a nyolc eleme, a mérőeszköz nem tér ki az antiflow (szorongás/unalom) mérésére, ebből következőleg az alacsonyabb flow-értékek nem tekinthetők antiflow-nak. A jelen felmérés Flow Állapot Kérdőív kidolgozásához a Jackson & Marsh (1996) által kidolgozott Flow Állapot Kérdőív szolgált alapul. Susan A. Jackson és Herbert W. Marsh 1996-ban dolgozták ki a flow állapot mérésére alkalmas, ötfokú Likert-skálájú kérdőívüket. Céljuk a sporttevékenységek során átélt flow állapot szint mérése volt. A vizsgálatban amerikai és ausztrál 14–50 éves kor közötti hobbi szinten és profi szinten sportoló atléták, kosárlabdázók, gyep labda-játékosok vettek részt. A kérdőív 36 íteme a flow skála összes elemét vizsgálja, minden elemre négy-négy item jut. Az ítemek egyirányban megfogalmazottak, az 5. a legmagasabb, az 1. a legalacsonyabb flow értéket jelenti. Kérdőívük célja a sportolás során átélt flow mértékének vizsgálata, alacsony flow nem jelent egyértelműen antiflow értéket, azaz szorongás, unalom érzetét (Jackson – Marsh 1996:34-35).

Jelen felmérés eredményei az aktuális flow elem értéket bemutató táblázat alatt kerülnek ismertetésre.

Táblázat 1.

I. Elem: Felkészültséget kívánó feladat		
Kérdés	Flow érték	Szórás
10. Tehetséges zenésznek tartom magam	3,15	0,62
14. Tanult zenésznek vallom magam	3,30	0,77

A kérdőívet kitöltők többsége (ld. Táblázat 1.) tehetséges és tanult zenésznek vallja magát. Az elem teljesülésének feltétele nemcsak a szükséges képességek megléte, de a képességek meglétének tudatosítása is. Ez utóbbit a jelen felmérés igazolja.

Táblázat 2.

II. elem: Világos célok		
Kérdés	Flow érték	Szórás
11. Azért zenélek, mert sok pénzt szeretnék keresni (F*2).	2,09	0,81
12. Azért zenélek, mert szeretek zenélni	3,64	0,41

F=Fordított kérdés

Saját szerkesztés

A 11. item értéke szerint a kitöltőknek fontos a pénz, az anyagi biztonság elérése, megteremtése, ugyanakkor szeretnek zenélni, mivel a 12. item értéke kiemelkedően magasnak tekinthető. A második elem megléte (Világos célok) a beérkezett válaszok alapján igazolható.

Táblázat 3.

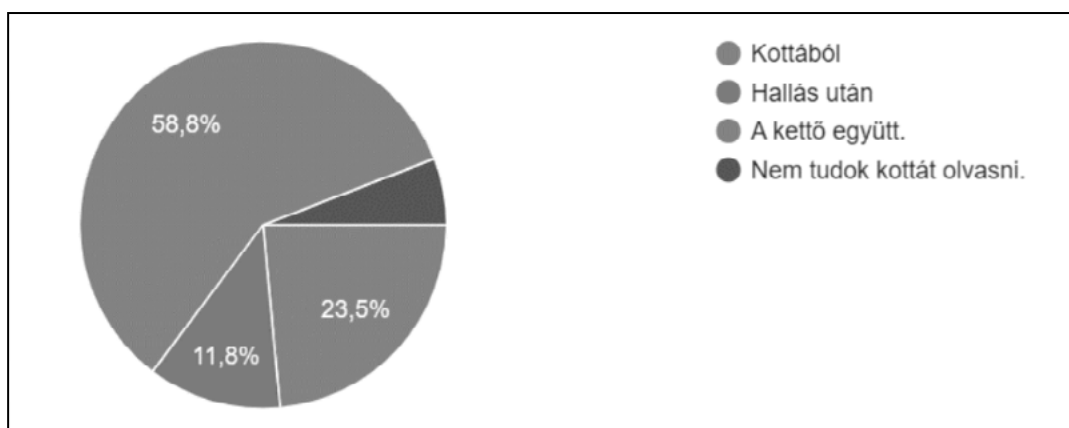
III+IV. elem: Figyelem összpontosítása a cselekvésre, Feladatra való összpontosítás
15. Kottából vagy hallás után zenélsz?
A kettő együtt: 58,8%
Kottából: 23,5%
Hallás után: 11,8%
Nem tudok kottát olvasni: 5,9%

Saját szerkesztés

A III., IV. elem felmérése nem Likert-skálával, hanem „feleletválasztós” módszerrel történt. Ennek oka a következő: az elemek teljesülésének feltétele a cselekvésbe való belemerülés, aminek feltétele a tudatban megjelenő információk rendezettsége. A kutató arra kereste a választ, mi rendezi a tudatot. E két elem akkor tud megvalósulni, amennyiben e kettő (tudatosság, érzék-alapú cselekvés) együtt, egyszerre van jelen. Ez a jelen esetben a következőt jelenti: „érezék alapú” hallás utáni zenélés, a tudatosságon alapuló kottaolvasás, vagy a kettő együttese. A beérkezett válaszok alapján megállapítható: a kettő együtt van jelen a válaszadók többségénél (ld. Táblázat 3., Ábra 3.), tehát a két elem alapvető teljesülésének feltétele (tudatosság+érezék alapú cselekvés) bizonyítható.

2 F= A fordított kérdés a következőt jelenti: a magas érték jelent alacsony flow értéket.

Ábra 3.: Kottaolvasás megoszlása

Saját szerkesztés

Táblázat 4.

V. Elem: Belső kontroll		
Kérdés	Flow érték	Szórás
7. Zavar, ha mások esznek/isznak, miközben zenélek. (F*)	2,30	0,759

F* (Fordított Kérdés)

Saját szerkesztés

Flow-ban minden külső és belső zavaró tényezőt ki tud zárni az egyén, ez teszi lehetővé az állapotra jellemző magas szintű koncentráció megvalósulását. A zenészhivatást űzők nemcsak koncert-/hangverseny-/színházteremben zenélnék, ahol illetlen előadás közben enni, inni, hanem éttermekben is, ahol a fő hangsúly a kulináris élvezetekre helyeződik, az élő zene jelenléte csupán a kellemesebb hangulat megélését kívánja biztosítani.

A kérdés fordított kérdés (jelentése, ld. lábjegyzet 1.). A kutatásban részt vevők többségét nem zavarja, ha mások esznek, isznak miközben zenél. Az elem teljesülése bizonyítható.

Táblázat 5.

VI. elem: Éntudat elvesztése		
Kérdés	Flow érték	Szórás
16. Akkor is élvezem a zenélést, ha nehéz napom van	3,33	0,598
13. Amikor zenélek, csak a zene létezik számomra	3,45	0,499
21. Amikor zenélek, eggyé válok a zenével	3,45	0,499

Saját szerkesztés

Flow-ban a tevékenységet végző személy eggyé válik az általa végzett tevékenységgel, jelen esetben a zenészek a zenéléssel. Flow során hat teljesítménynövelő/fájdalomérzetet csökkentő neurotranszmitter termelődik, az egyén megfelelkezik arról, hogy nehéz napja van, szomorú, stb (Kotler 2021). Jelen felmérés alapján megállapítható: a kitöltők többsége akkor is élvezi a zenélést, ha nehéz napja van, zenélés során semmi más nem létezik számukra, és eggyé válnak a zenével. Az elem (ld. Táblázat 5.) bizonyítható.

Táblázat 6.

VII. Elem: Idő átalakulása – időérzet csökkenése		
Kérdés	Flow érték	Szórás
18. Zenélés közben gyorsan telik az idő	3,17	0,816

Saját szerkesztés

Csíkszentmihályi (1975, 1997) és későbbi kutatások megállapították, hogy flow-ban átalakul az időérzet, órák telnek el úgy, mintha csak percek teltek volna el. Jelen felmérés is ezt bizonyítja: a kitöltők többsége úgy érzi, zenélés közben gyorsan telik az idő. Az elem (ld. Táblázat 6.) bizonyítható.

Táblázat 7.

VIII. Autotelikus élmény		
Kérdés	Flow érték	Szórás
19. Zenélés (koncert, fellépés) után jobb a kedvem	3,29	0,759
20. Tudnék zene nélkül élni (F*)	1,54	0,755

F* = Fordított kérdés

Saját szerkesztés

A flow leglényesebb eleme a cselekvés autotelikus – önjutalmazó jellege, vagyis: maga a tevékenység végzése, a lehetőség a tevékenység végzésére jelenti a jutalmat, biztosítja a megelégedettség érzetét, növeli az egyén jóllétét, és nem a külső javakét, mint például pénz, hatalom, stb. Ennek okán az autotelikus élményt megélt személyek akkor is végzik az adott tevékenységet, ha kevés külső jutalomban részesülnek. A felmérésből kiderül, hogy a kitöltők kedve jobbá válik zenélés után, és a kutatásban részt vevők többsége nem tudna zene nélkül élni.

Összegzés

A felmérés eredményeit az alábbiak alapján összegezzük. A roma/cigány származású zenészek számára fontosak a családi/származásbeli hagyományok, ami egyaránt jelentheti a 18. századra visszavezethető verbunkos stílus hagyományának követését, más roma/cigány zenészek és a közvetlen zenész felmenők hagyományának követését. A kitöltők többségének fontos a zenei hagyományok elsajátítása, továbbörökítése. A zenész hivatás lehetőségét nyújthat a mobilitásra, a társadalmi felemelkedésre, ami mind az anyagi előrelépés, mind a középiskolai, egyetemi tanulmányok elvégzésének lehetőségére is igaz lehet. A flow mind a nyolc eleme magas szinten megvalósul, a 4 skálás likert skálán mért legmagasabb érték 3,63 (Világos cél, ld. Táblázat 2.), a legalacsonyabb 2,09 (Világos cél, ld. Táblázat 2.) volt.

A kutatás további célja a következő: mivel a kérdőívet kitöltők száma kevés, érdemes lenne nagyobb mintán megismételni a felmérést, és az eredményeket tehetséggondozó programok oktatási programjába beleépíteni.

Felhasznált szakirodalom

- Csikszentmihályi Mihály 1997 *Flow. Az áramlat. A tökéletes élmény pszichológiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Forray R. Katalin 2007 *Muzsikusként lenni. A „Roma zenészek legális foglalkoztatásának támogatása” érdekében indított kísérleti program*. (Kutatási zárójelentés.) Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi Intézet Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs.
- Héra Gábor – Ligeti György 2005/2014 *Módszer-tan. Bevezetés a társadalmi jelenségek kutatásába*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Jackson, Susan – Marsh, Herbert W. 1996 Development and Validation of a Scale to Measure Optimal Experience. The Flow State Scale. *Journal of sport & exercise psychology* 18:17-35. Inc. Human Kinetics Publishers.
- Janurik Márta 2007 Zenetanulással a restség ellen. Flow, apátia, unalom és szorongás a zeneiskolai órákon In. Gévy Gábor szerk. *Tunyáság – restség*. MTA Szegedi Területi Bizottság, Szeged, 14-29.
- Kállai Ernő 2018 A cigányok és a zene. A cigányzene és a zenész cigány fogalmának változása az elmúlt évszázadokban. *Belvedere Meridionale* 30. évf. 3:120-140.
- Kotler, Steven 2021 *A lehetetlen művészete. Hogyan hozzunk ki magunkból csúcsteljesítményt?* HVG könyvek, Budapest.
- Németh-Czirok Ildikó 2021 Flow áramlatélmény feltárása a roma/cigány származású zenészek körében. (Előadás: *Tanuló társadalom Oktatáskutatás járvány idején*. Hungarian Conference Of Educational Research, 2021. május 27-28, Online Platform: Microsoft Teams.
- Népszámlálás https://www.ksh.hu/nepszamlalas/docs/jog/1993_evi_lxxvii_tv.pdf (Letöltés: 2022.08.09.)
- Orsós Anna szerk. 2015 *A romológia alapjai*. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi Intézet Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Wlislócki Henrik Szakkollégium. Bolko-Print, Pécs.
- Sántha Kálmán 2006 *Mintavétel a kvalitatív pedagógiai kutatásban*. Gondolat Kiadó, Budapest.